
L'Artteràpia amb infants i joves: desenvolupar les capacitats creadores per a la integració emocional

PID_00250782

Alicia Expósito Comino
Marta Reinoso Bernuz

Temps mínim de dedicació recomanat: 3 hores

Índex

Introducció	5
1. Introducció a l'Artteràpia. Principis i metodologia	7
1.1. Què és i què proposa	7
1.2. L'Artteràpia amb infants i joves	8
1.3. Objectius	9
1.4. Metodologia	10
1.5. El marc artterapèutic	11
1.6. La posició ètica i el rol de l'artterapeuta	13
2. Cas 1: Llum, tres anys. «Cucut! Que hi ets?» – L'Artteràpia en l'àmbit de l'educació infantil	15
2.1. Resum del cas	15
2.2. Paraules clau	15
2.3. Plantejament de la situació	15
2.4. Antecedents i context	16
2.5. Exploració	17
2.6. Intervenció	17
2.6.1. Enquadrament	17
2.6.2. Objectius de la intervenció	18
2.6.3. Construcció del marc de treball en el si de l'escola	18
2.6.4. Metodologia i qüestions generals sobre el procés	20
2.6.5. Recorregut del seu treball	21
2.7. Observacions i valoració	24
2.8. Qüestions per reflexionar	25
3. Cas 2: Anna, nou anys. L'espai propi dins de l'espai compartit: el silenci com a possibilitador i generador d'un treball personal	26
3.1. Resum del cas	26
3.2. Paraules clau	26
3.3. Plantejament de la situació	26
3.4. Antecedents i context	27
3.5. Exploració	28
3.6. Intervenció	29
3.7. Observacions i valoració	37
3.8. Qüestions per reflexionar	38
Bibliografia	39

Introducció

En aquest material donarem a conèixer alguns fonaments teòrics i metodològics de l'Artteràpia, així com d'altres sobre la pràctica del mètode que formen part de l'abordatge artterapèutic en nens i adolescents. També il·lustrarem la intervenció realitzada en Artteràpia en l'àmbit de la infància i l'adolescència mitjançant la presentació de dos casos.

El treball que aquí presentem parteix d'una aproximació psicodinàmica i evolutiva, i es nodreix de referents en aquest àmbit i, particularment, de l'experiència, el coneixement i el bagatge de l'Associació Professional d'Artterapeutes (GREFART).

1. Introducció a l'Arteràpia. Principis i metodologia

1.1. Què és i què proposa

L'Arteràpia és una disciplina que té per objecte la integració emocional en la persona mitjançant allò que li és més genuí, les seves capacitats de creació. Quan es produeixen efectes d'integració emocional, la persona és capaç de produir canvis en si mateixa i de construir la realitat que l'envolta adaptant-la a les seves pròpies capacitats. D'això se'n deriven guanys tant per a la persona com per al medi social en què aquesta desenvolupa la seva existència (Izuel, 2004, 2005).

Les circumstàncies en què visqui, el conglomerat que formi la seva identitat, l'edat, la condició social i econòmica, la cultura, l'origen, els símptomes i les dificultats... són tan sols la respectuosa via d'entrada a allò que hi ha al nucli del seu ésser: les capacitats de creació de la seva pròpia existència. Per això l'Arteràpia treballa amb les persones, amb les seves capacitats i els seus desitjos, acollint tota problemàtica. Ofereix suport per a poder dur a terme processos de canvi en els diferents àmbits en què la persona desenvolupa la seva experiència vital, com poden ser la salut i la salut mental, l'educació, la integració social i comunitària o el desenvolupament i creixement personal.

L'Arteràpia ofereix un sosteniment continuat i profund que ajuda les persones a afrontar les dificultats en què es troben i a promoure les seves potencialitats.

En entorns o en situacions vitals dificultoses en què el nen, o el jove, no aconsegueix trobar alguna cosa amb la qual identificar-se i en què la recerca d'un mateix pot sonar llunyana, l'existència d'un espai de joc creador i de descoberta personal mitjançant l'experiència amb diferents llenguatges artístics és una eina i un recurs molt valuosos. Així doncs, des de les capacitats creadores i de la seriosa activitat del jugar, ens posem en situació de poder treballar, relacionar i incorporar constantment allò que es mou en el nostre interior (les emocions, els desitjos, els temors, les preferències, els rebutjos, etc.) en relació amb la realitat externa, i viceversa. Aquest treball d'anada i tornada des d'un mateix, que produeix un vincle creador amb l'altre, ajuda a generar un desenvolupament integrador del que és emocional i de les potencialitats de les quals cadascú és portador.

L'Artteràpia treballa integralment amb la singularitat de cada persona, siguin quines siguin les dificultats que pugui tenir. S'ha de dir que treballem amb persones, no amb les seves característiques parcials ni amb diagnòstics. La persona, i no la seva «tipologia», troba cabuda i sosteniment en la recerca de les seves capacitats creadores, de les seves potencialitats. Ens trobem, doncs, amb àmbits tan diversos com les dificultats de conducta i d'aprenentatge (dèficit d'atenció, hiperactivitat, etc.), les necessitats especials (altes capacitats, discapacitats, etc.), les situacions de violència i de desestructuració familiar, la immigració i la integració, els trastorns alimentaris (anorèxia i bulímia), les dependències a tòxics, l'addicció a les pantalles, els problemes de salut (siguin d'origen psicossomàtic o hereditari), els processos terminals... En totes aquestes circumstàncies trobem un denominador comú: la persona; la persona amb les seves capacitats per viure la seva existència dignament i des d'un punt de vista creador.

Amb l'Artteràpia es potencia la recerca i el desenvolupament de l'especificitat de la persona, de la diferència enriquidora, per respectar-la i articular-la amb els altres. També s'afavoreix la descoberta dels interessos propis (el que ens emociona, el que ens fascina, el que ens espanta...) en un marc segur i seguritzador.

L'Artteràpia no és, per tant, ni una distracció ni una evasió. No és una eina de normalització, ja que cerca allò que és original, singular i propi. Tampoc és un mitjà per desxifrar una determinada concepció estàtica i simptomàtica de la personalitat. Ans al contrari, més aviat suposa l'oportunitat per somoure condicionants personals i socials i possibilitar la construcció d'altres representacions d'un mateix que facilitin la relació i la comunicació amb l'entorn vital.

1.2. L'Artteràpia amb infants i joves

Quan en les sessions d'Artteràpia els nens o els joves pinten, ballen, posen cos i veu a un titella, escolten música activament o s'inventen una història estan manifestant diverses facetes de si mateixos que molts cops resten inconformes, oblidades: les emocions, els desitjos, la sensibilitat. Aquesta és la manera d'autoritzar-se indirectament a manifestar tant els seus conflictes com les seves temptatives de resolució. Així mateix, la creativitat que s'esdevé d'aquesta activitat els permet posar segell propi a l'obra, sigui quina sigui la seva naturalesa, convertir-se en els «autors» de la seva pròpia existència.

L'Artteràpia es desplega en un espai, obert i acotat alhora, capaç de permetre a la persona lliurar-se a l'experiència del seu propi desig i de la seva particularitat, descoberta o per descobrir, però sempre valuosa i sorprenent.

Els nens i adolescents que han viscut o que viuen en un entorn que no assegura un desenvolupament emocional adequat poden presentar dificultats a l'hora de generar vincles constructius i saludables. En aquest sentit, l'Artteràpia tracta de reescriure experiències positives i donar lloc a noves formes de vinculació mitjançant el treball continuat amb l'artteràpista.

L'Artteràpia treballa amb la potencialitat dels nens i joves fent un llaç de treball intern amb la seva pròpia percepció i autoestima.

Com es poden acceptar valors i com es poden interioritzar normes si tenim conflictes per escoltar-nos i comprendre'ns? Com es pot entendre allò que ens constitueix si no es facilita un espai diferenciat i unes condicions propícies amb les quals descobrir el nostre propi potencial?

Així com en l'acte de respirar es produeix una relació d'intercanvi entre l'interior del cos i l'exterior, que fa possible la vida, també en el joc i la creació es produeix una relació constant, un diàleg enriquidor entre els moviments interiors (com ara les emocions, els desitjos, les preferències, els rebutjos, etc.) i la realitat. Tot això, com abans esmentàvem, ajuda a generar un desenvolupament harmònic i integrador.

L'Artteràpia treballa en un camí individual fet amb companyia, amb suport, amb les eines de l'art i de la comunicació al servei del desenvolupament de les capacitats i de les potencialitats de la persona, amb nou alè. En aquest camí els nois i els joves fan un recorregut que els aporta riquesa a ells mateixos, però també al seu entorn (als seus companys, a la seva família i a la mateixa institució), ja que mantenen un diàleg constant amb els valors que els envolten i en els quals participen. L'activitat artteràpèutica també té una gran rellevància des de la perspectiva social i cultural, ja que els processos creatius són generadors d'espais de coneixement i d'experiència dins l'entorn proper (centre escolar, barri, poble, ciutat...), d'intercanvi amb altres manifestacions educatives i culturals.

Els objectius i els continguts que aporta l'Artteràpia pretenen que els nens i joves adquireixin la capacitat d'interpretar i representar el món en primera persona; és a dir, que aprenguin a percebre, però també a produir i a crear, a partir del coneixement i de la comprensió de si mateixos i del seu entorn.

1.3. Objectius

- Crear vincles saludables i enriquidors com a conseqüència de l'experiència relacional que es dona en el marc terapèutic.
- Millorar les relacions interpersonals, desenvolupant la sensibilitat i les eines de comunicació.

- Desenvolupar les capacitats creadores i el gust per expressar i comunicar per mitjà dels diferents llenguatges artístics: pintura, dibuix, escultura, teatre, veu, dansa o moviment, *performances*...
- Facilitar una comunicació que permeti al nen o jove mantenir i impulsar la capacitat d'interès i desig, i promoure la iniciativa i l'autonomia.
- Aprendre a resoldre els conflictes de manera indirecta, fent servir la producció artística i els seus materials com a interlocutors. D'aquesta manera els nens i joves poden abordar les seves dificultats vinculars i afrontar directament —fora de les sessions— el seu viure quotidià.
- Sostenir el procés d'interiorització dels límits i la normativa, que es dona com a efecte del desplegament i l'elaboració amb el fer creador. Com que el nen/jove pot desplegar-se lliurement en la sessió, aquest mateix fer fa alhora de contenidor del treball d'interiorització i integració.
- Aconseguir un bon nivell de tolerància davant la frustració gràcies a l'experiència i als materials en un marc de sosteniment.
- Desenvolupar la identitat pròpia com a subjecte crític i responsable generant un diàleg amb el fer d'un mateix.
- Potenciar l'autonomia, la implicació i la curiositat en el procés vital i formatiu.
- Augmentar l'autoestima del nen o del jove mitjançant un procés continuat de creació artística gratificant.
- Possibilitar, amb l'acompanyament adequat, la capacitat de la persona de sostenir-se a ella mateixa en la creació de nous projectes vitals.
- Dur a terme activitats i projectes col·lectius que potenciïn les possibilitats d'expressió i comunicació afavorint el diàleg, la col·laboració i els processos de creació col·lectiva.
- Aprendre a transmetre als companys la pròpia experiència perquè la puguin incorporar en un bagatge comú.
- Participar, generar i afavorir l'intercanvi d'opinions, experiències, idees i valors.
- Preservar el que és singular com a generador de riquesa emocional tant des del punt de vista personal com des del social.

1.4. Metodologia

Les sessions tenen el seu propi ritme, però bàsicament podríem desglossar-les en tres temps:

- **Entrada:** és un primer moment pensat per ubicar-se en la sessió d'Artteràpia, prendre-hi contacte i posar-se en disposició. Es tracta de desenvolupar unes propostes que facilitin i permetin a la persona situar-se en el treball terapèutic, en un espai propi i diferenciat d'altres contextos de la seva vida, en què, per exemple, queden massa paleses determinades dificultats.
- **Elaboració i producció:** la sessió continua amb el treball d'elaboració i producció amb diferents materials, en què a partir de la proposta de l'artterapeuta la persona experimenta i desenvolupa les seves creacions.

- **Tancament de la sessió:** finalment, es du a terme un breu tancament per poder acollir i posar en comú les vivències experimentades. L'objectiu és que, més enllà de la sessió, en la persona continuï ressonant alguna cosa del que s'ha viscut. En infants petits aquest retorn/tancament pot ser un gest, una paraula o una petita acció; més enllà de la paraula, es pot buscar la manera de cloure la sessió.

Mitjançant el marc de treball i el vincle amb l'artterapeuta es crearà un espai de confiança, escolta, confidencialitat i acompanyament que permetrà a cada nen o adolescent desenvolupar creativament les seves potencialitats.

Així doncs, existeixen dos eixos de treball: el primer és el **procés creatiu** que es dona amb les produccions artístiques que la persona o el grup duen a terme, i el segon és la **relació** que es va creant entre la persona i/o el grup i l'artterapeuta.

En Artteràpia és molt important el concepte de **procés**: com es comporta la persona en el decurs de la creació i la transformació de les seves produccions artístiques, com s'hi relaciona, com els va donant un lloc a mesura que interioritza una estructura temporal i que fa un recorregut simbòlic en el fer amb els materials. Durant aquest procés hi ha moments en què apareix l'efecte de sorpresa del fer creatiu com a moment íntim i propi en què la consciència podrà reconèixer alguna cosa i fer-la servir en benefici d'un mateix i de la relació amb els altres.

Tot això es dona dins d'un **marc** de regles simbòliques perquè sigui operatiu, en un espai de creació, de treball i d'elaboració, amb un acompanyament curós i subtil. A continuació hi aprofundim una mica més.

1.5. El marc artterapèutic

El marc artterapèutic visualitza, delimita i valora la pràctica de l'Artteràpia. És un marc contenidor, seguritzador i sostenidor que genera confiança. Crea i ofereix un espai diferenciat per desenvolupar una descontextualització d'allò quotidià i, així, poder explorar noves dimensions personals. Amb aquesta finalitat ofereix una trama simbòlica teixida amb diversos vectors:

1) **El temps.** Està format pel temps lògic i el temps cronològic, que són de diferent ordre però que actuen a l'uníson:

- El temps cronològic el formen, al seu torn, el temps de la sessió i el de la biografia de la persona. El de la sessió situa l'esdeveniment (dia de trobada, horari...) i assenyala el moment en què s'ha de començar i acabar el treball. El biogràfic reflecteix la inserció en el cicle vital i dona compte de la dimensió històrica del subjecte.

- El temps lògic, caracteritzat per l'atemporalitat de l'inconscient, es manifesta en el present, en l'aquí i l'ara de la sessió que actualitza els continguts emocionals amb tota la seva càrrega d'actualitat coalescent.

2) **L'espai.** La persona hi desplega les seves produccions. Aquesta dimensió dona suport i representació a «l'espai intern», organitzat com si es tractés d'escenes dramàtiques.

3) **Els materials.** Són elements que, tot i la seva manipulació, preserven prou restes d'alteritat radical. És a dir, conserven les seves pròpies lleis de resistència, fragilitat, capacitat de combinació, durabilitat o caducitat i no es deixen atrapar ni configurar totalment per les projeccions del psiquisme humà. Pot ser que mantinguin una relació íntima amb la persona –el so– o que en tinguin una de més exterior –l'argila–, però preserven la natura de les seves pròpies lleis.

4) **Les produccions.** Estan constituïdes per la matèria amb la qual la persona dialoga per a transformar-la i transformar-se en el procés. Atorguen nous camps de representació i desenvolupen noves traces de subjectivitat. Amb elles prenen cos el fet de «construir la realitat adaptant-la a les capacitats creatives».

5) **Els llenguatges artístics.** Amb la seva capacitat mediatra –en tant que facilitadors d'altres representacions de les vivències més repetitives– i de reobrir la pluralitat del sentit d'allò clos i potser excessivament organitzat, possibiliten i faciliten el desenvolupament de les capacitats creadores.

6) **L'artterapeuta.** És el suport de les identifications i de les projeccions del treball en transferència (Laplanche i Pontalis, 1993) i el representant d'un conjunt de regles operatives i simbòliques que faciliten el desenvolupament del procés creador i la integració emocional.

7) **El vincle.** Lligam desenvolupat dins del procés de comunicació que uneix l'artterapeuta i la persona. Si es treballa en la transferència, és a dir, si es reobre la matriu vincular ja construïda per la persona, és possible la creació d'un nou vincle gràcies a la integració emocional donada dins el procés de treball.

8) **El procés artterapèutic.** És un itinerari que no preexisteix al mateix acte artterapèutic, sinó que es construeix conjugant els vectors anteriorment esmentats. Mitjançant la creació i el desplegament de l'univers d'imaginació i de ficció que desenvolupa l'Artteràpia (Segal, 1995), el treball artterapèutic ofereix a la persona l'oportunitat de fer un recorregut per viure les seves dificultats sostenint el seu malestar. És un treball adreçat a convocar les capacitats d'un mateix per arribar a ser una persona amb interès i desig. El marc simbòlic proposat per l'artterapeuta facilita la creació d'aquest espai potencial de joc en el qual tothom que participa està convidat a desenvolupar les seves capacitats creadores.

1.6. La posició ètica i el rol de l'artterapeuta

Com en tota intervenció amb persones, l'artterapeuta troba el seu fonament i la seva raó d'intervenir en l'autorització de la persona que fa la petició d'ajut. Per tant, ha d'existir una demanda manifesta –encara que n'hi hagi altres de latents– per part de la persona o, depenent de la seva situació, de la família o de les entitats i institucions en les quals aquesta hagi estat delegada.

Si el professional té per objectiu facilitar les condicions que permetin construir un procés vital amb les persones implicades en la situació artterapèutica, ha de defugir actituds com les de voler «estar al servei de l'altre»: això limita el reconeixement de la seva pròpia posició subjectiva i és, a vegades, una manera subtil d'omnipotència en la relació amb l'altre.

La relació entre artterapeuta i pacient és asimètrica, ja que cadascú desenvolupa dos plànols del mateix procés, però no jeràrquica. Es podria definir com un «procés de diferenciació assistida a partir d'una diferenciació implicada» (Izuel i Vallés, 2012). No es tracta, tanmateix, d'un acompanyament dirigit per l'artterapeuta en el qual les ressonàncies sobre el que ha passat guien el desenvolupament de la sessió, sinó que és més aviat un espai per a l'escolta activa i pausada, sense expectatives prèvies, sense esperar respostes determinades. Amb atenció oberta a la proposta de l'altre, l'artterapeuta es fixa en l'experiència en l'altre i per a l'altre, i la va manifestant i impulsant. L'artterapeuta registra i elabora, en un moment posterior com implica el que succeeix, quines ressonàncies –ara sí–, té en ell el que va passant a la sessió. Això és precisament el que facilita la llibertat per aquest especial interjoc emocional en què es desenvolupa la sessió d'Artteràpia. Ara bé, tot això haurà estat possible tan sols si abans l'artterapeuta ha seguit un procés de treball personal.

L'artterapeuta haurà de procurar que siguin les interrogacions, més que les certeses, les que guien la seva posició. «Fer cas a l'altre i amb l'altre» en el seu vessant humà i professional, vol dir pensar en el pacient, analitzar i supervisar la pràctica, no durant la sessió de treball sinó després. D'aquesta manera, la sessió tindrà lloc sense censura.

Les situacions aparentment negatives, com les resistències i les absències, considerades com a mecanismes de defensa, es tindran en compte com a parts fonamentals del procés. En la sessió no tindrà cabuda la moral –entesa com allò que és bo o dolent, pertinent o no, etc.–, sinó l'ètica, entesa com aquella que acull el que presenta la persona i permet el seu desplegament per a la seva elaboració. Així doncs, l'única excepció és allò que cau fora dels límits del marc: la violència i el sexe (a diferència de l'agressivitat i la sexualitat, elements vertebradors de la subjectivitat que hi tenen cabuda).

Per tot això l'artterapeuta haurà de tenir cura amb les interpretacions, és a dir, no pot donar significats a les produccions, ja que massa vegades la interpretació consisteix en un simple mecanisme de projecció que esborra la diferen-

ciació entre l'artterapeuta i la persona. De la mateixa manera, l'artterapeuta haurà de valorar la facilitació de la seva intervenció tècnica –pel que fa als llenguatges artístics, els materials i els seus procediments– sobre el procés, ja que no deixa de ser un mediador entre ells i la persona. És per això que haurà d'ajustar les propostes, perquè sigui la persona qui encari les produccions a partir de les seves pròpies capacitats. Hem de defugir propostes «exagerades» o massa presumptuoses. Podríem tenir en compte aquí la frase dels minimalistes: «Menys és més». I és que amb aquest *menys* el que es fa és facilitar que la persona aparegui. Pel professional és important que la intervenció sigui la mínima perquè l'altre es mostri tal com és, i no com es pensa que hauria de ser. És capital que elements simples puguin emergir a la sessió, i és llavors que cobren una rellevància enorme si se'ls deixa fer i expressar. D'aquesta manera es facilita la possibilitat de canvi en l'altre.

2. Cas 1: Llum, tres anys. «Cucut! Que hi ets?» – L'Artteràpia en l'àmbit de l'educació infantil

2.1. Resum del cas

Es presenta el treball dut a terme amb una nena de tres anys en sessions individuals setmanals derivada a pràctiques en Artteràpia per les seves dificultats relacionals. La intervenció es fa durant cinc mesos al centre escolar. Es mostra el procés de construcció de l'espai artterapèutic en el si de l'escola, així com el de creació d'un espai propi dins la sessió; un espai en què el joc del cucut, entès com una oportunitat per a la presència i la trobada, ha estat el motor del fer en la nena i un aspecte fonamental del treball i del seu recorregut.

2.2. Paraules clau

Artteràpia, educació infantil, intervenció primerenca, joc, vincle, creació, espai potencial.

2.3. Plantejament de la situació

El treball que presentem a continuació es desenvolupa en un centre educatiu públic de Barcelona i s'emmarca en les pràctiques del Postgrau en Artteràpia de la Universitat de Girona i l'Associació Professional d'Artterapeutes (GRE-FART). En aquest context, es proposa l'Artteràpia com un recurs per dur a terme l'acompanyament i el suport als alumnes que necessiten ajuda. L'escola es mostra molt interessada en el projecte i, després d'una primera trobada amb la cap d'estudis i la mestra d'educació infantil responsable d'atenció a la diversitat, proposen diferents alumnes que consideren que poden beneficiar-se de l'espai d'Artteràpia.

En aquest cas compartim el treball dut a terme amb la Llum, una nena de tres anys seleccionada per a la intervenció per les seves dificultats d'interacció a l'aula. Concretament, el que més amoïna és el dèficit de comunicació verbal i l'agressivitat, ja que és impulsiva i pega quan no es fa el que ella vol. També es parla de poca tolerància a la frustració, expressada en forma de rabietes freqüents i intenses. Tot plegat afecta sovint la dinàmica del grup classe. En les paraules de la mestra percebem un cert desgast i esgotament i, a la vegada, un desig de compartir algunes dificultats i comportaments que veu en la nena i que no entén.

L'Artteràpia i les experiències primerenques dels infants

Teòrics i investigadors de diferents disciplines i aproximacions destaquen la importància dels primers anys de vida i, per tant, de l'estimulació i les cures. Ajudar l'infant a desenvolupar

lupar-se de manera saludable i harmònica requereix atendre les seves necessitats físiques bàsiques i també, i molt especialment, les de caràcter afectiu, relacional i expressiu. Des d'aquesta perspectiva una proposta d'acompanyament com la que planteja l'Arteràpia pot resultar especialment fèrtil i possibilitadora, ja que ofereix noves oportunitats i vies de creixement.

Aquest treball també facilita la mobilització d'aquelles experiències que han tingut lloc en etapes molt primerenques i/o en edats prèvies al pensament, raó per la qual no han pogut ser mentalitzades ni elaborades, deixant una empremta difícilment accessible mitjançant la paraula. En aquest espai és possible obrir nous camins d'exploració i crear noves formes a través d'un llenguatge propi que va més enllà del registre verbal.

L'Arteràpia posa a disposició dels nens i les nenes un espai físic, emocional i simbòlic que els permet explorar, descobrir i sorprendre's; estructurar i reestructurar-se; vincular-se, i avançar en el procés de subjectivació.

2.4. Antecedents i context

L'escola ens informa que la Llum té un germà de cinc anys, l'Aitor, que presenta un trastorn de l'espectre autista (TEA) i que segueix un tractament des de fa un temps al Centre de Desenvolupament i Atenció Precoç (CDIAP). El diagnòstic sembla que ha tingut un gran impacte en la família i les mestres ens indiquen que els pares tenen dificultats a l'hora d'interaccionar amb el seu fill, i també amb la Llum. Per això parlen de dinàmiques de funcionament familiar alterades, en termes d'ordre i estructura, i de l'atenció prestada als infants. Nosaltres ens preguntem a què es deuen estar referint exactament amb tot això des de l'escola i si pot ser que la conducta de la nena estigui relacionada amb la situació familiar del moment i que estigui manifestant a la vegada una demanda d'atenció i d'acompanyament. De la mateixa manera, ens plantejem si rere l'actitud impulsiva i agressiva de la nena és possible que s'amaguin aspectes emocionals que la fan patir.

També se'ns comenta que la Llum acompanya el seu germà a algunes de les visites al CDIAP, ja que es considera que la seva és una situació de risc i cal fer un seguiment. Tot i això, en aquests moments la nena no està rebent un tractament més directe i sostingut en el temps, el qual es considera molt necessari des de l'escola. De fet, tant és així que la demanda inicial que se'ns adreça és la de simultaniejar les sessions individuals i les col·lectives, aprofitant que al centre també s'ha posat en marxa un grup d'Arteràpia amb infants de la mateixa edat, a fi d'intensificar la intervenció i de comparar el seu funcionament en tots dos espais.

Per la nostra banda, recollim i reconeixem l'interès i la bona intenció. Tanmateix, pensem que és important respectar ambdós dispositius, així com les dinàmiques que tenen lloc en cadascun d'ells, i és per això que retornem a

l'escola la conveniència de centrar-nos únicament en el treball individual, que tindrà efectes en la Llum i, per tant, en la seva manera d'estar amb els altres i amb el grup.

2.5. Exploració

Com ja hem apuntat, l'aproximació inicial a la nena es fa a partir de la descripció facilitada per l'escola i el diàleg amb les mestres. En aquest sentit, escoltem i acollim les preocupacions i motivacions expressades per les mestres i les registrem com una primera mirada (externa) al moment vital de la nena. A la vegada, provem de no quedar-nos-hi aferrats. Mantenir una mirada fixa hauria estat un factor limitant, ja que ens hauria allunyat de comprendre matisos en els processos de canvi, tal com anirem comentant.

Posteriorment, també fem observació directa a l'aula. Amb l'observació de la interacció de la Llum amb els companys constatem les dificultats en la regulació emocional i el contacte amb l'altre, així com els seus interessos reiteratius. Per exemple, plora desconsoladament quan no pot seure allà on vol perquè aquell lloc està ocupat per una altra companya. A la vegada, és una nena que es mostra desperta, alegre i riallera, i amb curiositat per tot allò que l'envolta. Es mou d'un lloc a un altre segons els seus propis interessos, demana ajuda a la mestra quan la necessita i juga amb la resta de companys. Aquests últims són aspectes importants que parlen dels seus propis recursos.

2.6. Intervenció

2.6.1. Enquadrament

Després d'aquesta valoració inicial, acordem dur a terme sessions setmanals individuals de setanta-cinc minuts al llarg del període comprès entre febrer i juny de 2017. Fem descansos coincidint amb les vacances escolars. La Llum assisteix amb continuïtat a les sessions.

El centre educatiu informa de la intervenció a la família, que accepta i col·labora en tot allò que se li demana. A vegades coincidim amb els pares, quan venen al final de la tarda, encara que la comunicació en relació amb l'evolució de la Llum es desenvolupa sempre amb l'escola. D'aquí la importància de la coordinació amb la tutora, i és per això que un cop al mes ens trobem per poder fer un retorn en relació amb la situació de la nena. Aquest intercanvi ens enriqueix mútuament, ja que ens permet veure què passa dins i fora de l'aula, i anar ajustant el treball.

Finalment, convé esmentar també que a l'hora de plantejar la intervenció tenim en compte que la Llum, donada la seva curta edat, assisteix a les sessions d'Artteràpia per decisió d'altri (l'escola) i no per iniciativa pròpia. Això posa en relleu, encara més, la importància de construir conjuntament l'espai perquè el senti com a propi i valuós.

2.6.2. Objectius de la intervenció

Amb aquest horitzó temporal, ens plantejem els objectius generals següents, que hem anat revisant i actualitzant a mesura que la intervenció ha anat avançant:

- Proporcionar un enquadrament adequat en el qual sigui possible el desplegament que proposa l'Artteràpia en relació amb la creativitat i el joc.
- Anar a la recerca de les capacitats i potencialitats creadores de la Llum.
- Disposar el treball amb medis i materials artístics i amb els processos de vincle que es produeixen entre nosaltres.
- Acompanyar el procés infantil, amb les característiques pròpies d'aquesta etapa i els reptes i dificultats que puguin sorgir, dins el marc propi de l'Artteràpia.
- Disposar una mirada sensible tenint en compte la singularitat i les necessitats canviants de la nena.

El que és principal, doncs, és oferir a la Llum un temps i un espai per poder expressar-se lliurement mitjançant el fer creador, oferint-li l'acompanyament i el sosteniment necessari en els seus processos, en un clima de privacitat, seguretat i confiança.

2.6.3. Construcció del marc de treball en el si de l'escola

En el desenvolupament de la intervenció, un primer element clau és la construcció d'un marc artteràpèutic adequat. L'Artteràpia és un recurs nou dins l'escola, de manera que cal generar l'espai i les condicions de treball. Això té a veure amb diferents elements que, en el cas que ens ocupa, es posen en joc. Tot seguit en parlarem.

El primer element té a veure amb el fet que les **sessions artteràpèutiques tenen lloc dins l'horari escolar** i, per tant, col·lideixen amb altres activitats del centre. Cal, doncs, acceptar, tant a ulls de l'escola com de la nena, que en certs moments pot ser difícil sortir de l'aula per iniciar el treball. En el cas que ens ocupa, al llarg del període de la intervenció la Llum ha mostrat poc interès envers la nostra presència. Així, quan ens veu arribar segueix amb la seva activitat fins que ens hi atensem i la invitem a començar la sessió. Llavors es mostra contenta i disposada, excepte en un parell de casos en què li ha costat, com dèiem, marxar del grup classe i també tornar-hi. A vegades el canvi d'una activitat a una altra, la separació, resulta difícil de gestionar. Aquesta separació

representa deixar una cosa en el punt en què està –i, per tant, acomiadar-se del que s'està fent– per passar a una altra. Sembla que per a la Llum és difícil aquest traspàs.

Un segon aspecte, en interacció amb l'anterior, és la **presència d'altres persones**, encara que tan sols sigui en qualitat d'observadores. Si això és així, com ha estat en el cas de la Llum –la tutora assisteix a les primeres sessions–, aquest fet inevitablement condiona la dinàmica. La nena està acostumada a interaccionar amb la mestra d'una determinada manera, i també aquesta, que segueix interpretant la seva conducta, marcant els límits i donant indicacions, també a nosaltres. En el fons segueix sent un espai de classe en el qual exerceix com a educadora. La confusió en els rols és notable i es fa palesa la necessitat de clarificar el funcionament de les sessions i emmarcar el lloc de cadascú, per tal de poder fer veritablement possible el treball artteràpèutic en el context de l'escola.

Així doncs, passats uns dies i després de parlar-ho, la mestra decideix no estar present a les sessions. A partir d'aquest moment proporciona suport en aspectes relacionats amb la logística dels espais o amb la nena, però ja no es queda dins. Aquest pas resulta facilitador del procés, en el sentit que probablement és més senzill crear un nou espai de treball si s'hi construeixen també les relacions i els vincles d'una manera nova.

Per acabar, un darrer aspecte a tenir en compte és la **gestió els espais**. Les sessions normalment es desenvolupen en una aula anàloga a la de la Llum, situada al pis de sota. És una sala àmplia amb diferents zones per al treball creatiu: té una taula rodona petita per fer activitats assegudes i també disposa de cavallets i un espai a la paret per treballar dempeus. Hi ha prestatgeries amb materials diversos (folis, llapis, ceres, pinzells...) i una zona de contes. A vegades, però, a l'escola hi ha canvis en les activitats planificades i/o imprevistos que fan que deixi d'estar disponible l'aula. Llavors s'imposa la necessitat de cercar un nou indret. De fet, la mateixa aula tampoc resulta un espai clarament diferenciat de la resta, ja que les mestres i altres nens i nenes entren preguntant què fem i/o s'afegeixen a l'activitat. Aquestes interrupcions, sobretot al principi, resulten difícils de gestionar. Queda envaït l'espai, de manera que gran part del nostre esforç s'adreça a sostenir i donar certa estabilitat a aquest marc de treball.

Per tot això, des de l'inici de la intervenció, insistim en la importància de disposar d'un indret específic i diferenciat, estable, que permeti generar un clima d'intimitat i confiança, possibilitador del desplegament de l'experiència. Tanmateix, també és cert (i aviat ens n'adonem) que les coordenades de treball no són les mateixes en el marc acadèmic i el marc artteràpèutic: els principis i valors que sosté l'escola –la lliure circulació dels infants pels espais, i la comunitat i la col·lectivitat com a element vertebrador de l'aprenentatge– sovint es contraposen al fer més reservat i íntim de la sessió. Aquesta és una qüestió que hem seguit treballant i a la qual hem anat retornant al llarg de la intervenció. Hem tingut ben presents experiències prèvies de diferents intervencions rea-

litzades en escoles i instituts (Expósito, 2010; Martínez, 2009; Miret, 2010; entre altres) que avalen la compatibilitat i efectivitat de l'Artteràpia en el context escolar. Aquesta proporciona un espai diferenciat en els nens i joves i ofereix un tipus de treball que produeix millores en ells mateixos, en la relació amb els altres i en el mateix fet escolar, com, per exemple, en els continguts acadèmics.

En el cas concret que ens ocupa ha estat important el fet que amb el pas del temps, i en anar coneixent millor les dinàmiques del centre, hem anat guanyant seguretat i flexibilitat. Així, quan s'ha donat algun imprevist que ens ha portat a canviar de sala, hem provat d'incloure aquest fet al treball i afavorir l'exploració, l'aventura i la descoberta del nou espai. Aquestes no són les condicions idònies per a un treball terapèutic, però han afavorit la disposició de la nena i l'han ajudada a connectar. També hem anat trobant el nostre lloc i percebent canvis en el centre, alguns dels quals ja hem esmentat.

2.6.4. Metodologia i qüestions generals sobre el procés

Les sessions s'estructuren en tres moments. Un primer moment (escalfament), a l'inici, de benvinguda i escolta. També d'exploració. El segon moment (desenvolupament) és el de plantejar la proposta i dur a terme el joc i/o la creació. Finalment, arriba el moment de compartir la producció i de parlar sobre la sessió (tancament).

Cada sessió parteix del lloc que la Llum necessita i es desenvolupa espontàniament segons el que ella porta, els seus interessos i els desitjos. Així, generalment partim d'una proposta inicial, senzilla i oberta, i si en certs moments es percep un bloqueig, fem suggeriments subtils d'invitació. Ella mateixa troba la manera de donar continuació i decideix per on seguir, és a dir, pren les seves pròpies decisions i iniciatives.

Les activitats incorporen els llenguatges visual, gestual, corporal, verbal i les escollim tenint en compte les seves possibilitats de facilitar i contribuir a la formació d'un espai de comunicació entre elements propis del món extern i del món intern.

És important que l'infant pugui sentir-se un ésser creador, ja que l'acte de creació en si reafirma el sentiment d'estar viu i, a la vegada, la pròpia subjectivitat.

Per la nostra banda, fem servir un **diari de camp** per a la preparació i el registre de les sessions. Les anotacions reflecteixen els fets i les vivències, i l'articulació d'un discurs i una narrativa proporciona una nova perspectiva des de la qual es pot entreveure el camp de possibilitats i de maneres de fer i entendre. En aquest procés de prendre nota ens centrem en la manera de fer de la nena en relació amb els materials i les produccions, i a la relació establerta entre

nosaltres. Aquesta observació longitudinal permet també extreure una visió de conjunt del recorregut i del procés i fer un acompanyament mitjançant les constàncies i fluctuacions.

2.6.5. Recorregut del seu treball

A continuació compartirem els principals aspectes que configuren el procés de la Llum. Des del principi no ha posat inconvenient a quedar-se amb nosaltres i a implicar-se en les propostes, tot i que han calgut algunes sessions conjuntes per començar a sentir l'espai com a propi, tal com anirem veient.

El primer dia, i amb un llenguatge adequat per a la seva edat, expliquem a la nena en què consisteixen les sessions d'Arteràpia. Pensem que és molt important generar un clima proper i càlid, agradable, per tal que se senti còmoda. També li presentem la seva **capsa**, un suport on pot guardar el que anem fent al llarg de les sessions. L'han portada els seus pares, que han escoltat el suggeriment de l'escola d'involucrar-los en el procés i sumar així complicitats. En aquesta primera sessió animem la Llum a decorar-la, per dins i per fora, com ella vulgui i posem a la seva disposició materials diversos (llapis de colors, ceres, gomets, etc.). Però l'interès de la nena per fer-la pròpia, en aquest moment inicial, és mínim. Hi ha altres elements de la sala que criden més la seva atenció.

La capsa és un contenidor de les produccions i també desenvolupa, de manera simbòlica, part de la funció contenidora en el transcurs de les sessions. Pensem en la capsa com a metàfora d'ella mateixa, amb el seu interior i exterior.

En un inici partim de propostes relacionades amb un concepte o una temàtica (per exemple, la casa, un jardí, etc.), tot i que ben aviat en sessions subseqüents reorientem el treball centrant el focus en els **materials** (plastilina, paper higiènic, fusta, ceres, cartó, etc.) i les seves possibilitats. Ens sembla que d'aquesta manera afavorim l'acció i el joc, de la manera que ella sent, i s'obre un espai de més potencialitat. Així, ens preguntem què pot fer amb el que li presentem, què pot descobrir («Què més és possible fer amb això?»). És una invitació al fer, i ella ho rep així.

El joc

En el joc i la representació veiem un àmbit de desenvolupament natural que afavoreix la imaginació i l'experimentació, l'adaptació i l'intercanvi i, per tant, una comunicació significativa. En paraules de Winnicott (1971), «quan s'utilitza el joc en teràpia, no és necessària la interpretació; el joc ho conté tot. En la zona de joc, el nen reuneix objectes o fenòmens de la realitat exterior i els utilitza al servei d'una mostra derivada de realitat interna o personal [...]. Experimentem la vida en la zona de fenòmens transicionals, en l'estimulant entrellaçament de la subjectivitat i l'observació objectiva, zona intermèdia entre la realitat interna de l'individu i la realitat compartida del món, que és exterior

als individus». Així, mitjançant el joc i la creació es facilita a l'infant la possibilitat de desplegar-se a partir d'allò que li és més propi i íntim, com les seves capacitats.

En el transcurs de les sessions anem veient que en el joc de la Llum hi ha **poc vocabulari**. Fa sons i repeteix expressions, però poques vegades diu paraules per iniciativa pròpia. En aquests moments del seu desenvolupament té dificultats per simbolitzar el que li passa, de manera que l'experiència es revela mitjançant comportaments o manifestacions conductuals. Així, el joc i la creació es converteixen en una forma més fluida d'expressió per a la Llum. Possiblement està incorporant les paraules, i en aquest procés som nosaltres els que fem present el llenguatge i anomenem aspectes del seu treball i de les seves vivències, especialment en el moment del tancament de la sessió. Això disposa les condicions perquè ella, amb el seu temps i maduració, ho pugui anar incorporant, sobre la base del vincle que es va creant.

Considerem molt important tenir en compte les habilitats i motivacions de la nena, ja que d'aquesta manera es manté connectada. Així, des del principi copsem que **li atrau molt tot el que és tridimensional**. Quasi totes les seves accions i produccions inclouen el volum (per exemple, construccions de fusta, contes desplegable, plastilina); per contra, no li interessa gaire dibuixar ni pintar, i quan ho fa, traça línies i gargots. Aquesta és una tendència que es manté durant el procés d'intervenció. D'acord amb Gardner (1994), la majoria dels nens i nenes d'aquestes edats comencen a dibuixar d'una manera figurativa (la figura humana, animals i determinats objectes). Però la Llum, sembla que no està en aquest punt encara, per la qual cosa dona forma als continguts del món intern per mitjà de la manipulació –muntant i desmuntant, segmentant, encaixant peces– que dona forma als continguts del món intern. És molt important que els nens i les nenes puguin explorar i experimentar aquests jocs. En la Llum és especialment important, ja que té poc llenguatge i, per tant, el fer i l'acció en aquests moments és la seva manera de comunicar-se.

Durant el temps que estem en sessió es mostra contenta, curiosa i activa. Rebem i escoltem la seva actitud com una obertura en sentit positiu. Sembla que l'espai d'Artteràpia li permet desplegar-se i li resulta facilitador. Li agrada fer al seu aire i voltar d'un lloc a un altre cercant. Quan alguna cosa li crida l'atenció s'atura i l'examina en profunditat. Es concentra i gaudeix.

Aquest moviment d'entrar i sortir d'allò que li interessa, aquest vaivé, és molt important. És en aquesta exploració que possiblement s'obre un espai per construir alguna cosa, per construir-se, i això li permet certa seguretat. Ara bé, quan el canvi o la variació ve de fora, d'entrada no li agrada gens, els refusa. Aquesta és la seva manera de rebre: amb dificultat d'obrir-se a tot allò diferent i, per tant, a l'alteritat. Tanmateix, al cap de poca estona reprèn per iniciativa pròpia la proposta de l'altre i la incorpora, de manera que passa a fer un cert recorregut després d'aquesta acció-reacció inicial.

Un aspecte clau i molt interessant del treball de la Llum és la reiteració en el **joc d'amagar del cucut**. Aquest és dels primers jocs que es fan en la relació amb l'altre i per la Llum sembla important de construir, ja que el busca i incentiva, setmana rere setmana.

El joc del cucut

El joc del cucut és una activitat en la qual l'adult es tapa la cara amb les dues mans, davant de l'infant, i quan diu «cucut!» separa les mans i deixa el rostre visible. Aquesta és una dinàmica que, en última instància, parla de la presència-absència de l'altre («Que hi sóc, jo?», «que hi ets tu?»).

Escoltem, doncs, la seva proposta i mitjançant el joc fem present aquest «altre» que apareix en certs moments com a diferent. En el nostre plantejament tenim present Winnicot (1971), que esmenta que perquè el pacient vulgui jugar també ho ha de fer el terapeuta. Això significa que a vegades hem de ser el personatge que l'altre vol perquè necessita que estem en aquesta posició. Dit d'una altra manera, aquesta és una manera de donar representació externa –en l'altre– a allò que la nena no pot representar internament. Les respostes tenen lloc mitjançant l'experiència de l'altre i és en aquesta posició, de disposició i obertura, en la qual ens col·loquem; mostrant interès, curiositat i compromís en aquest joc que ens planteja la Llum.

El joc pren diverses formes i evoluciona al llarg de les setmanes, de manera que a l'inici consisteix més a tapar-se la cara (amb un paper o una capsa) i més endavant consisteix a amagar tot el cos sencer rere una estanteria o sota la taula, o, fins i tot, ocultar una nineta en lloc de fer-ho ella. Hi ha un cert moviment, i sembla que això li permet anar més enllà de la repetició de les seves accions i trobar altres maneres creatives de posicionar-se. Durant l'estona que juguem al cucut s'esplaia a gust i riu amb moltes ganes. Gaudeix –i gaudim– enormement. Sentim que s'estableix una comunicació autèntica i profunda.

Destaquem això, ja que, en general i especialment a l'inici de la intervenció, la Llum tendeix a jugar sola. És escassa la interacció conjunta i rarament involucra l'altre en el seu fer. També li costa compartir. En certs moments la sensació és que se'n escapa alguna cosa, i pensem que té a veure amb el fet de poder connectar en la interacció. Al principi aquesta qüestió que ens amoïna, però a poc a poc es va suavitzant, i a mesura que avancen les sessions hem anat veient que és important que nosaltres juguem. És a dir, cal mantenir el seu fer a soles i el fer amb nosaltres, i d'aquesta manera anar construint la nostra relació i la nostra trobada.

En aquest sentit, un dels factors que ha ajudat a veure el progrés de la Llum ha estat l'**evolució en la relació establerta**. A mesura que han anat passant els dies, cada cop més diu el nostre nom, i en acabar, abans de marxar, s'acomiada amb un petó. La continuïtat de la intervenció és, sens dubte, un element afavoridor.

Sessió rere sessió es van generant les condicions per possibilitar alguna cosa diferent. A més, aquesta constància permet oferir un sosteniment més durador i profund, la qual cosa genera possibilitats de vinculació de gran importància i afavoreix el canvi i la integració.

Quant a l'**estructura de les sessions**, en general i al llarg de tot el procés els inicis i tancament de les sessions són força breus. De seguida passa a l'acció. Però tot i això sentim que és important aquest moment d'aturar-nos per reconèixer-nos i acomiadar-nos, i d'aquesta manera poder-nos retrobar de nou el pròxim dia. Encara més tenint en compte la dificultat que suposa sovint per la Llum el pas d'una activitat a una altra. En el moment del tancament de la sessió, la capsa pren un paper important. Li agrada recuperar i revisar el que hi ha guardat. Així comença a fer un recorregut sobre les seves produccions, que poden anar prenent diferents sentits, o té la possibilitat d'anar-les reconeixent com a pròpies i, per tant, com a importants.

Les produccions formen part del relat del procés artterapèutic. Ofereixen una mirada sobre el fer i sentir de la nena, possibiliten el diàleg i serveixen de mapa del seu recorregut.

Per acabar, un aspecte important que hem tingut en compte és la **finalització del treball artterapèutic** i la separació, amb la consegüent pèrdua i elaboració del dol. En el cas que aquí presentem això ve condicionat per un element extern com la fi del curs escolar i el començament de les vacances d'estiu. Així, unes quantes sessions abans de la conclusió de la intervenció comencem a parlar a la Llum de la finalització de les sessions. A la darrera sessió, i com a part del procés i comiat, revisem les seves produccions i veiem què li sorgeix (per exemple, torna a agafar un tros de plastilina i el transforma; agafa un tros de cinta adhesiva i l'enganxa novament). Aquest també és un temps per recordar i valorar el treball fet, de manera que reconeixem les seves aportacions (tant mitjançant les produccions com el joc) i les experiències compartides, que ens han permès conèixer-la i acompanyar-la en el seu recorregut. També fem un breu retorn poètic del procés (una cosa artesanal elaborada per nosaltres) que la Llum explora encuriosida i disposa dins la capsa. Ella mateixa la tapa i se l'endú, de la mateixa manera que acull en la seva pròpia interioritat el treball realitzat.

2.7. Observacions i valoració

En el cas presentat, identifiquem clarament una primera fase d'assentament de la intervenció. En aquest moment inicial es fa palesa la gran complexitat que suposa articular en un mateix context (l'escolar) dues maneres de fer i entendre que són més diferents del que d'entrada semblen. Tot plegat ens porta a reflexionar sobre allò suficientment ajustat i estable que permet una certa

calma en la qual poder ser. Un espai protegit, previsible i de contenció en el qual sigui possible, tal com proposa Winnicott (1971), el desenvolupament de la creativitat i el joc.

Si bé aquest espai –físic i simbòlic– es construeix en el si de la sessió, tal com hem anat veient, primerament ho fa en el si del context que l'acull, en aquest cas l'escola. I per això no n'hi ha prou a acordar uns horaris i un indret. A mesura que han anat avançant les sessions hem anat veient com l'Artteràpia ha anat guanyant entitat pròpia i distingint-se d'altres moments i activitats. En aquest sentit, construir una cosa nova implica diferenciar, sortir de l'ambigüitat per bastir ponts de diàleg.

En general, en les sessions amb la Llum hem sentit el treball molt viu, que hi ha molt camí per recórrer. Se'ns fa present Rivière (2001) quan esmenta que el caràcter substitutiu del símbol, com per exemple el llenguatge, té el seu origen en la relació que l'infant estableix amb els seus adults referents, s'expandeix cap als objectes i es projecta en els jocs. Pensem que la Llum està en aquest procés de coconstrucció i l'escola també ho veu així, tal com se'ns ha retornat en diverses ocasions.

En aquest sentit, en les reunions de coordinació, tot i les nombroses convergències, les mestres també s'han anat sorprenent. Això és així perquè per mitjà de les nostres paraules els arriba una nova mirada –una nova Llum de la Llum– que els permet reconèixer-la des d'una altra perspectiva i descobrir-ne nous aspectes. Valoren molt positivament la intervenció i el progrés assolit, i tant és així que en la darrera devolució em comenten que de cara al pròxim curs han sol·licitat unes hores de suport individual especialitzat per tal de seguir aquest camí iniciat, a banda de seguir fent treball conjunt amb la família i coordinació amb el CDIAP.

En síntesi, el cas presentat il·lustra com el desplegament d'experiències creatives mitjançant el treball artteràpèutic facilita i obre a poc a poc l'espai potencial de què parla Winnicott (1971), possibilitador del joc i de la simbolització.

2.8. Qüestions per reflexionar

- Què transmet la mestra amb la descripció inicial de la Llum? Quina necessitat hi ha darrere la seva demanada?
- Què implica el joc del cucut per a la Llum? Què es mou o mobilitza en ella?
- Per què penseu que el treball artteràpèutic ha resultat interessant per a la Llum? Què ha possibilitat aquest espai?
- Per què creieu que és important el treball conjunt amb l'escola, la família i altres professionals?

3. Cas 2: Anna, nou anys. L'espai propi dins de l'espai compartit: el silenci com a possibilitador i generador d'un treball personal

3.1. Resum del cas

Es presenta el cas d'una nena amb la qual s'ha fet un treball artterapèutic en què els silencis i la producció artística han resultat molt possibilitadors per a la creació al llarg de les sessions d'un espai propi, tant intern com extern, dins un espai compartit. Després de tot un recorregut, és possible la integració emocional de la pròpia subjectivitat i, per tant, es modifica la seva manera d'estar i relacionar-se amb el món.

3.2. Paraules clau

Artteràpia, procés personal, integració emocional, produccions, relació, diàleg, compartit.

3.3. Plantejament de la situació

L'Anna arriba derivada de l'Equip d'Assessorament i Orientació Psicopedagògica (EAP). Li comenten al centre de psicopedagogia i logopèdia on ella assisteix setmanalment –rep reforç escolar– que també podria fer Artteràpia. La nena és molt introvertida, tancada, no expressa les emocions ni oralment ni tampoc corporalment, ja que sempre es mostra impassible i no manifesta allò que li passa. Aquesta actitud de l'Anna preocupa els professionals i educadores del servei, els quals es posen en contacte amb nosaltres com a artterapeutes per explicar-nos el cas. Fem una reunió amb la psicòloga i amb la psicopedagoga de l'EAP a l'escola, a la qual també assisteix la tutora.

Continuant amb aquesta qüestió, tots els professionals coincideixen que un treball amb Artteràpia podria ajudar l'Anna a obrir-se i a reconèixer les seves emocions i, per tant, també i posteriorment, a poder-les expressar tant verbalment com gestualment amb tot el seu cos. L'Anna és discreta, callada i inexpressiva i els professionals consideren que amb nou anys això és molt preocupant.

També es fa una reunió inicial amb la mare, que permet situar-nos en un històric familiar i conèixer una mica la creació de la matriu vincular que ha tingut l'Anna. Això també ens permet saber les seves formes identificatòries amb la mare i el pare, i així situar els orígens d'aquest tancament emocional.

3.4. Antecedents i context

Ens situem a la primera reunió amb la família, que té per objectiu conèixer els antecedents i el context familiar. És important fixar-nos en la mirada que els pares tenen sobre la seva filla per poder explorar les seves preocupacions i valoracions envers la nena.

Tot i convocar a la reunió al pare i la mare, només hi assisteix la mare. El pare no pot venir perquè treballa, explica la mare. Ella diu que ja li transmetrà el que parlem. Pensem que és important que a les reunions de seguiment hi siguin tots dos, el pare i la mare, perquè s'impliquin en el procés de treball i també per poder escoltar el seu discurs cap a la filla, que no deixa de ser com es relaciona cadascú amb ella. En aquestes reunions és interessant fixar-nos tant en les diferències com les coincidències del que cada membre de la parella considera, valora i pensa de la seva filla.

Les reunions amb els pares els permeten repensar les seves pròpies relacions i reobrir les maneres de comunicació i diàleg tant amb el fill com amb la resta del nucli familiar, enfortint vincles i integrant possibles canvis en els patrons afectius.

La mare parla de la seva preocupació per l'Anna. Explica que hi ha molta diferència entre com és a casa i com es comporta fora. A casa hi està molt bé i se sent amb llibertat de demanar i d'expressar-se, en definitiva, de comunicar-se. En canvi, fora de casa és molt tímida i li costa molt obrir-se.

Però, sobretot, el que més preocupa la mare és el tema escolar. Comenta que presenta un retard en els continguts d'algunes de les matèries; li costa molt fer els deures i, per tant, anar adquirint els aprenentatges acadèmics. Explica que s'enfada molt si alguna cosa no li surt i immediatament abandona i ja no vol revisar res. La mare l'ajuda cada dia a fer els deures, s'està amb ella tota l'estona per intentar que s'hi impliqui, ja que és l'única manera que els pugui fer. Comenta que aquest tema l'arrossega des de petita, des que va començar l'escola.

Fem preguntes a la mare i descobrim que a ella també li va ser difícil l'escola i que va patir molt de jove. És per això que no vol que li passi a la seva filla, però el cas és que ja està passant. Sembla, doncs, que ens trobem davant d'una repetició que es produeix per la projecció de la mare de les seves pròpies qüestions a la filla, i la nena s'identifica amb la seva mare repetint allò que per la mare és tan important i valuós, com els aprenentatges escolars.

Projecció i identificació

Els conceptes de projecció i identificació els trobem en la teoria psicoanalítica i ens ajuden a definir el que li està passant a l'Anna:

Projecció: operació per mitjà de la qual el subjecte expulsa d'ell mateix i localitza en l'altre (persona o cosa) qualitats, sentiments, desitjos, fins i tot «objectes» que no reconeix o que rebutja.

Identificació: procés psicològic mitjançant el qual un subjecte assimila un aspecte, una propietat, un atribut d'un altre i es transforma, totalment o parcialment, basant-se en el model d'aquest. La personalitat es constitueix i es diferencia mitjançant una sèrie d'identificacions.

Per aprofundir més en aquests conceptes, consulteu: Lapache, J. i Pontalis, J. B. (1993). *Diccionari de psicoanàlisi*. Barcelona: Paidós.

La mare està molt angoixada, la qual cosa no facilita el procés de la nena. Observem que parla de la filla com si fossin una sola persona, en el sentit que s'hi identifica molt. Sembla que hi ha confusió entre ella i la filla, és a dir, que s'hi fusiona. Fa pensar, doncs, en una dependència important entre les dues.

Procés de maduració i creixement

Perquè el vincle afectiu entre una mare i el seu fill esdevingui sa, cal que hi hagi una separació sostinguda entre ambdós durant el procés de maduració i creixement. És necessari, doncs, que la mare sostingui la separació necessària del fill perquè aquest pugui desenvolupar la seva autonomia. Ens remetem, doncs, a Winnicott (1971) amb el seu concepte de «mare suficientment bona» que accepta la desil·lusió i, per tant, la separació necessària del fill per a un desenvolupament emocional correcte.

3.5. Exploració

Davant de l'aspecte identificatori entre la mare i la filla, ens plantejem què hem de fer perquè l'Anna pugui construir-se un món propi, personal, on la identificació amb la mare sigui constructiva i no una forma de repetició, i d'aquesta manera pugui ser més autònoma. Per produir aquest canvi, segurament la mare haurà d'estar disposada a modificar una mica i a reobrir temes propis per possibilitar la maduració i autonomia de la seva filla. En aquest sentit, el treball amb la mare es realitza en les reunions de seguiment, i la seva implicació es fa present tenint en compte l'esforç que genera portar la filla a les sessions, tant des del punt de vista logístic com de l'econòmic.

Concretem, doncs, la intervenció a una sessió setmanal d'una hora al centre de psicologia i logopèdia. D'entrada no es planteja un període per a l'acabament, sinó que en funció de les valoracions que es vagin fent sobre el procés de la nena s'anirà decidint per on es continua. Aquest punt és important de conèixer, l'Artteràpia no proporciona formes tancades i programades de treball, sinó que en funció del procés que va realitzant la persona, el moment en què es troba i els canvis en la demanda inicial, es va valorant i fent seguiment fins que en un moment determinat, segons els condicionants particulars de la persona, es planteja fer un tancament de la intervenció.

El plantejament del treball, doncs, s'orienta al fet de com passar d'una dependència mare-filla a «una autonomia del subjecte constituïda pel desenvolupament d'allò emocional i de la seva integració», de la qual parla Winnicot (1971).

3.6. Intervenció

El treball amb l'Anna comença amb l'oferiment d'uns materials bàsics: ceres, folis, llapis... i amb propostes com fer gargots, donar forma als gargots, escriure una història posant en relació aquestes formes que han sorgit... Es tracta de diferents propostes concretes i obertes perquè la persona, l'Anna, se les pugui apropiat o pugui crear les seves propostes personals a partir del seu propi interès.

Des del principi, l'Anna s'implica en les sessions, es concentra en el seu fer, en les propostes; les pot treballar i sembla que li agrada. Està molt callada, passem llargues estones en silenci (30-40 minuts) mentre ella va treballant. El nostre acompanyament varia segons com la veiem: a estones un acostament físic, a estones més allunyat, en d'altres encara més distanciat passant de la taula on ella treballa a una altra taula. Des d'aquest últim lloc, l'Anna es mostra còmoda com per poder fer lliurement –si estem al costat, més a prop físicament, sembla que se sent més tallada– però curiosament, amb aquesta distància, no perd de vista l'artterapeuta i va vigilant. Fa pensar en aquesta dependència de tenir algú (la mare) a prop, dins de la seva manera particular d'estar a prop, per poder fer el que toca. Cal recordar que estem en les primeres sessions i la confiança no està construïda, sinó que estem possibilitant que aquesta vagi prenent forma i rellevància.

En les primeres produccions apareixen aspectes d'interessos de la seva vida, el futbol i la família. Els personatges que fa són representacions reals: amics, cosines i més família. Tot i que se la veu amb recursos en el seu fer (per dibuixar i pintar) no se la veu amb gaire imaginació. Al principi i si «s'equivoca», en el sentit que alguna cosa no li surt com voldria, ja ho dona per perdut, no vol modificar res ni continuar, passa a una altra cosa. Això fa pensar en el que explica la mare en relació amb els deures: si no li surten la primera vegada, seguidament els abandona i no els vol fer. És molt meticulosa, curosa i ordenada en el seu fer, demana permís per utilitzar materials i parla quan se li pregunta, si no, no parla. Per tant, es comporta correctament tal com socialment es demana, però cal que ens preguntem per la seva subjectivitat i la seva capacitat de creació: on són? Amb tot aquest fer tan ordenat i seguritzador sembla que li és difícil arriscar-se.

La manera que trobem perquè pugui verbalitzar alguna cosa és inventar històries: ella les explica i l'artterapeuta les escriu. Són històries sobre els amics, la família i el futbol. Són temes al voltant dels quals probablement se sent segura, allò més conegut i familiar; elements on agafar-se perquè anar a altres llocs diferents d'un mateix és complex i necessita el seu temps. Aquest fer es

va repetint durant el procés, va inventant històries i l'artterapeuta les escriu. A l'Anna li agrada aquesta dinàmica i parla i es desplega obertament, tot i que és important remarcar que les històries relaten de fets, és a dir, defineixen accions, i no emocions o actituds ni diàlegs.

No fa lligam d'una sessió a una altra, i si se li pregunta sobre la sessió anterior, en fa una descripció («vaig pintar», «vaig dir una història», «vaig retallar»...) però no parla dels continguts, del que passava a la història o de com es va sentir ella en el seu fer. També sembla que no li interessa el que ja està fet; vol fer coses noves. Quan hi ha material nou, li agrada, l'utilitza. Amb la plastilina es posa a treballar de valent, implicada, concentrada amb grans silencis, treballant sola; sembla talment que està en diàleg amb ella mateixa i amb la producció, amb el seu fer. Fa una escena d'una vivència viscuda a les vacances: el pizzer, les pizzes i el ninot de neu, que li agrada molt i apareix com a personatge (figura 1).

Figura 1. Pizzer amb pizzes i ninot de neu

En aquesta producció és interessant observar les proporcions i les separacions. Fa unes pizzes molt grans en relació amb el pizzer. Lliga aquesta escena amb una altra vivència i llavors fa una cabana amb un penjador, que resulta que és on viuen el pizzer i el ninot de neu (figura 2). Així doncs, a la primera producció afegeix elements com ara parets, portes i finestres. Fa pensar que està fent divisions d'espais i separacions (figura 3). No sabem de què es tracta tot plegat, però de ben segur que està construint alguna qüestió pròpia amb aquestes produccions.

Figura 2. Cabana i penjador

Figura 3. Cabana i penjador amb les portes i finestres afegides

Intenta encaixar les dues produccions i ho aconsegueix. Poden estar juntes i encaixar o estar separades, sembla que tenen opció i joc... Amb un moviment s'ajunten i se separen. Fa pensar que potser també hi ha un moviment intern en l'Anna: per una banda, hi ha la qüestió de començar a jugar i de permetre's explorar i experimentar amb els materials i, per una altra banda, apareix la de la separació d'espais i del joc d'ajuntar i separar les dues produccions que potser parla d'alguna separació interna.

Amb unes quantes sessions va veient que és un espai i un treball diferent, que pot fer i desfer sense censura, en definitiva, que pot jugar. Sobre aquest joc Winnicot (1971) diu: «En el joc i potser sols en aquest, el nen o l'adult estan en llibertat de ser creadors».

Quan gairebé és Nadal fa una pintura tota dividida per colors; li agrada dibuixar sobre la pintura molla amb un escuradents (figura 4). Dibuixa elements com són regals de Nadal, l'arbre de Nadal i una calaixera; però no és tan important el que dibuixa sinó com ho fa. Li agrada treballar amb la pintura, pot experimentar, fer barreges; se la veu gaudint, satisfeta i sembla que s'atreveix.

Elabora una altra producció en què el primer que fa és marcar una línia amb un llapis, separant els espais, i després pinta amb les pintures tot fent dues escenes. Afegeix: «Això és a dins (els regals de Nadal i l'arbre) i això és a fora (el ninot de neu)» (figura 5).

Figura 4. Pintura amb escuradents

Figura 5. Pintura de dins i de fora

Torna el tema de la separació: la separació/divisió amb colors d'una producció i una separació molt marcada de dos espais dins el mateix espai, on ella pot donar nom a alguna cosa. Potser ens podem preguntar, què deu estar separant l'Anna? Aquesta és una qüestió que hem de mantenir oberta i amb constant interrogació, sense resposta concreta, posant a treballar tot allò que se'ns pugui associar i reflexionar-hi.

La tasca de l'artterapeuta

L'artterapeuta no interpreta les produccions; l'artterapeuta facilita l'exploració i l'expressió dels interessos de l'artterapeutitzant per a una elaboració de les seves inquietuds. L'artterapeuta sí que es fa preguntes sobre el que succeeix a la sessió sense acotar unes respostes; es mantenen obertes les qüestions com a forma d'elaboració del profes-

sional. Això és el que possibilita un treball i que les condicions es mantinguin actives i dinàmiques.

Continua amb una altra pintura, i comença fent la divisió del full amb el llapis però no l'acaba, només senyala uns puntets a la part alta i baixa del full. Ho observem i ho considerem important (figura 6). Aquest cop estan els personatges junts dins la mateixa escena i amb diàleg. Abans no havia realitzat una producció d'aquestes característiques.

Figura 6. Els nous personatges

I apareix una última producció, en què d'entrada ja no fa la divisió, ni apareix la intenció de fer-la; no li sorgeix la necessitat i crea pròpiament una escena de relació entre els personatges en un espai compartit (figura 7).

Figura 7. Continuació de la història dels nous personatges

D'aquestes produccions és important valorar que l'Anna comença a inventar personatges; sembla que està més creativa, com si el fet d'anar separant li permetés una altra cosa diferent. Així, passa d'una escena del seu ideal-realitat (els regals de Nadal, els arbres nadalencs, el ninot de neu; figura 4 i 5) a una escena inventada (amb uns personatges ficticis que inclouen també el ninot de neu però amb una connotació diferent, com a personatge que es relaciona amb la

resta; figura 6 i 7). Així doncs, el fet de separar li permet inventar, imaginar i crear. Segurament aquestes separacions tenen a veure amb el fet de poder separar-se de la mare i començar a tenir una certa autonomia emocional per trobar el seu propi espai intern, on es desperta la imaginació, i aquesta pren forma i té un lloc en l'exterior en la producció.

El fet de deixar-la fer lliurement, al seu ritme, en la seva forma de procés, fa que pugui desenvolupar-se i posar en la producció alguna cosa pròpia. Es permet anomenar i, per tant, desenvolupar una confiança que li obre noves portes de si mateixa en l'experimentació i el joc, però no deixa de posar-se en diàleg amb ella mateixa mitjançant el fet de poder desplegar les seves capacitats creadores. Aquesta confiança ha estat donada per l'acompanyament de l'artterapeuta, el qual manté les condicions perquè així pugui passar, escoltant els llargs silencis i creant una forma de relació diferent amb l'Anna a partir del seu propi fer, del seu ritme, del seu temps i dels seus interessos.

Després de mig any de treball es fa reunió amb l'escola. La tutora destaca el canvi en l'àmbit personal que ha fet l'Anna, que comença a estar més expressiva i més desinhibida. La tutora comenta que està contenta perquè ha vist que l'Anna en algun moment s'enfadava amb alguna companya, cosa que no havia presenciat mai abans. Tanmateix, igualment es mantenen les dificultats amb els continguts escolars. L'EAP vol iniciar un procés de valoració i diagnòstic, però es dona marge fins a final de curs, així doncs uns cinc mesos més de temps.

A partir d'aleshores a les sessions l'Anna comença a estar més expressiva i espontània, no està tan introvertida ni tímida, sembla que comença a fer un canvi. Es manté així durant els mesos següents, la qual cosa fa pensar en canvis estructurals en ella. També hi ha un canvi a l'escola, sobretot en la seva manera de relacionar-se amb el tema acadèmic: posa més interès i, per tant, paciència en el seu fer. Tot i que va justa en algunes matèries va tirant endavant amb tot.

Continuant amb el seu recorregut en les sessions, després de la pintura torna a realitzar produccions basades en la realitat –el futbol i la família–, allò conegut, familiar i seguritzador. A vegades després d'una obertura sembla que es torna a un cert tancament, en el sentit que el fet d'explorar, d'atrevir-se a fer diferent, la porta a necessitar tornar a sentir-se segura amb el que és proper. Per altra banda, el futbol es pot pensar com una manera de portar el pare a la sessió, ja que, com s'ha dit, aquest no assisteix a les reunions i sembla que la mare ocupa tot l'espai de l'Anna. Però cal tenir en compte que és amb el pare amb qui l'Anna mira i parla del futbol, i també hi juga.

Un dia en arribar l'Anna veu tres pilotes petites entre el material del centre i les comença a tocar i a jugar-hi. A partir d'aleshores i durant unes quantes sessions ens posem a jugar amb les pilotes i les convertim plegades en uns personatges (els donem veu i representem històries improvisades conjuntament). Està molt oberta i espontània, «està jugant», inventant i creant. La troballa de

les pilotes permet passar de la distància que proporciona la pintura i el dibuix a un joc més implicat en el qual ELLA es converteix en els diferents personatges, hi implica l'expressivitat corporal, imaginativa i verbal amb un fer directe i espontani. A partir d'aquest moment es produeix un canvi en les propostes de joc de les sessions.

L'Artteràpia i els llenguatges artístics

És interessant de l'Artteràpia que el seu mètode permet treballar amb diferents llenguatges artístics, en els quals la pintura, el dibuix, la dansa, el teatre i la veu van apareixent en funció del moment del procés en què es troba la persona. Aquests llenguatges es presenten com a mediadors de l'elaboració i del procés personal, oferint formes i representacions simbòliques pròpies.

Durant aquestes sessions, es produeix un altre canvi: en alguns moments l'Anna parla d'ella i de com se sent, explica vivències que ha tingut a l'escola o a casa (per exemple, explica que una nena xinesa de la classe torna al seu país i que li sap greu, tot dient «em fa pena que marxi»). Parla de les seves emocions, cosa que al principi era impensable, ja que, recordem, només parlava d'accions.

Quan s'acaben les històries amb les pilotes no torna als temes seguritzadors com va fer en acabar les produccions de la pintura i la invenció de personatges. Ara crea un personatge de cartró i el pinta, mentre jo en faig un altre. Juguem juntes amb els dos personatges interpretant-los i creant escenes; es diverteix molt i segueix la línia del joc amb les pilotes.

Hi ha un moment important en què dedica tota una sessió a fer la tapa del cap del personatge (figura 8). És important el treball que li suposa fer aquesta tapa, alguna cosa passa amb aquest fer, ja que es pren el seu temps i insisteix fins que ho aconsegueix. Tot i que fer aquesta acció és relativament senzill –es tracta d'enganxar amb un tros de cinta adhesiva una part de la tapa perquè es pugui obrir i tancar–, per l'Anna és difícil de fer i ho treballa amb interès fins que ho aconsegueix. Ara el joc que proposa amb la seva producció és el d'obrir i tancar, i no el d'ajuntar i separar.

Quan ho aconsegueix, a dins hi posa el personatge que ha fet l'artterapeuta i finalment crea una història amb els dos elements (figura 9). En aquest moment inclou un personatge en l'altre. Sembla com si internament hagués pogut integrar una altra forma de fer, hi ha més espai intern en ella; incorpora el nostre personatge, ja no és ella i la mare fusionades, sinó que una alteritat es mostra com a pròpia amb aquest personatge incorporat.

Figura 8. Personatge del darrere

Figura 9. Personatge del davant amb el de l'artterapeuta

Tot aquest recorregut ens diu que segurament l'Anna està incorporant alguna cosa en les sessions. La relació amb l'artterapeuta, el fet de crear plegades prenent-se el seu propi temps i amb llibertat li ha permès, sobretot, obrir un important tancament emocional que tenia i experimentar des de les seves pròpies capacitats, sense haver-hi res concret per aconseguir, sinó, com diu Izuel (2012): «L'Artteràpia és una pràctica que aborda la vivència integradora del que és emocional (que per D. W. Winnicott implica la capacitat de la persona de construir la realitat a partir d'adaptar-la a les seves capacitats de creació). D'això se'n deriven una sèrie d'efectes, com els psicoterapèutics, de desenvolupament del potencial humà i d'inclusió social».

A la reunió amb la mare, explica que veu l'Anna més independent, potser podríem dir que és més autònoma. La mare comenta que vol fer coses per ella mateixa com anar a l'escola (sola o amb amics), que la veu contenta, que no s'enfada tant amb els deures i que té més capacitat per tolerar la frustració. El que sorgeix en aquesta reunió és la por de la mare a deixar fer les coses que

vol la nena, i en aquest moment s'adona que les seves pròpies pors frenen la maduració de la seva filla i que potser ara li toca confiar en ella i en les seves capacitats.

A l'última reunió amb l'escola i la psicopedagoga, es decideix fer un diagnòstic de dislèxia, ja que les seves dificultats, sobretot en la comprensió lectora, es mantenen. Per tant, es fa un seguiment proper en aquesta direcció tot i que, com ja s'ha comentat, estan molt satisfets del canvi personal i de veure una nena expressiva que pot mostrar si està contenta o enfadada com emocions bàsiques, així com tots els matisos derivats d'aquestes.

Aquest treball artteràpèutic ha donat canvis importants: alguna cosa de la seva seguretat interna, de la confiança amb ella mateixa, de la capacitat d'arriscar-se i posar-se en joc han permès que fes un recorregut diferent. També és important destacar que ara té una relació diferent amb el tema escolar, amb més implicació i motivació. L'Anna ha aconseguit tenir més autonomia i, per tant, desplegar els recursos interns desenvolupats de manera que es podrà sostenir per afrontar la vida, ja que potser ja no hi ha tanta separació entre el seu dins i fora i, en canvi, sí que hi ha una separació de la mare. Ha pogut construir un pont de comunicació intern que permet aquest diàleg entre aquest dins i fora. S'ha necessitat pràcticament un any de treball artteràpèutic amb l'Anna. Com diu Winnicott (1971): «Per dominar el que està a fora cal fer coses, no sols pensar o desitjar, i fer coses porta temps. Jugar és fer».

Per acabar, compartim una cita de Françoise Dolto (1986): «No tenim res a imposar als nens. Segons la meua opinió, hi ha una sola manera d'ajudar-los: essent autèntics nosaltres mateixos i dient als nens que no sabem, però que ells han d'aprendre a saber; que nosaltres no fabriquem el seu futur, sinó que el crearan ells; atorgant-los el paper d'afrontar el seu destí exactament com ells vulguin».

3.7. Observacions i valoració

Ha estat important la manera de sostenir de l'artteràpeuta per permetre que l'Anna pogués desplegar les seves pròpies capacitats i recursos. Això ha permès un recorregut de produccions simbòliques que alhora han anat construïnt en ella un espai intern que prenien exterioritat amb la seva manera d'actuar i el seu fer.

Aquest treball ha estat possible gràcies als elements següents:

- Mantenir una distància suficientment ajustada d'acompanyament, acostar-se i/o separar-se en funció de com se la veu i escoltant atentament el seu estar.
- Sostenir els llargs silencis.
- Intervenir el mínim tant en el seu fer com en el seu estar: «menys és més».

- Implicar-se en el joc de representació teatral improvisant i creant conjuntament escenes amb els personatges inventats.
- Donar lloc, tot escoltant i acollint les seves repeticions per, precisament, possibilitar i convocar les capacitats creadores.
- Construir un espai propi compartit amb l'artterapeuta, sessió rere sessió; un espai íntim on, d'acord amb la seva manera particular de fer, ha pogut desplegar la seva imaginació construint altres formes de representació pròpies que abans no tenia. Aquest últim aspecte comporta directament desplegar la confiança en ella mateixa per explorar, crear i compartir.

3.8. Qüestions per reflexionar

- Quin és el temps de la persona?
- Com es pot escoltar el que és més singular i propi de la persona perquè se senti amb confiança d'explorar i desplegar?
- Quines són les condicions que cal generar i disposar per a la creació del subjecte?

Bibliografia

- Bowlby, J. (2006). *Los vínculos afectivos: formación, desarrollo y pérdida* (5a. Ed.). Madrid: Morata.
- Carmona, E. (2016). Arteterapia e infancia. Un ensayo para la vida. *Papeles de arteterapia y educación para la inclusión social*, 11, 267-275.
- Dolto, F. (1984). *La imagen inconsciente del cuerpo*. Buenos Aires: Paidós.
- Dolto, F. (1986). *La causa de los niños*. Buenos Aires: Paidós.
- Dolto, F. (1997). *La causa de los adolescentes*. Buenos Aires: Paidós.
- Expósito, A. (2010). *Hacia el encuentro de la diferencia y su integración con niñas de familias inmigrantes*. Presentació realitzada en el I Congrés Nacional d'Artteràpia FEAPA. Girona, 26-28 de maig.
- Gardner, H. (1994). *Educación artística y desarrollo humano*. Barcelona: Paidós Ecuador.
- Izuel, M. (2004). Algunas condiciones para la escucha y la observación en la relación terapéutica. *Entre líneas, revista especializada en Psicomotricidad*, 15, 16-21
- Izuel, M. (2005). De la transferencia al vínculo: oportunidad de la ficción en los procesos terapéuticos. *Cuadernos de psicomotricidad*, 29, 15-22.
- Izuel, M. (2009). Entre los desfiladeros de lo imaginario y lo simbólico, la búsqueda del autor. *Revista Encuentros con la Expresión*, 2, 13-23.
- Izuel, M. i Vallés, J. (2012). Competencias profesionales e investigación en Arteterapia. *Papeles de Arteterapia y educación artística para la inclusión social*, 7, 13-23.
- Lapache, J. i Pontalis, J. B. (1993). *Diccionario de psicoanálisis*. Barcelona: Paidós.
- Martínez, S. (2009). Arteterapia con niños en edad preescolar. *Papeles de arteterapia y educación para la inclusión social*, 4, 159-175.
- Mesa, R. (2016). El escondite: trabajo con niños en casas de acogida. *Papeles de arteterapia y educación para la inclusión social*, 11, 253-266.
- Metzl, E. (2015). Holding and creating: a grounded theory of art therapy with 0-5-year-olds. *International Journal of Art Therapy*, 20(3), 93-106.
- Miret, M. A. (2010). *L'artteràpia en el desenvolupament de les competències bàsiques a l'educació primària en grups amb diversitat. Treball final: Màster interuniversitari en educació inclusiva*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Rivière, A. (2001). *La mirada mental*. Buenos Aires: Aique.
- Segal, H. (1995). *Sueño, fantasma y arte*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- Serrano, A. (2015). Sobre el acompañamiento en arteterapia: una manera de entender y hacer la disciplina con el otro. *Papeles de arteterapia y educación para la inclusión social*, 10, 183-203.
- Vela, R. (2016). ¿Cómo acompañar al principito? La interacción entre el juego espontáneo y las disciplinas artísticas en el acompañamiento arteterapéutico en la infancia. *Papeles de arteterapia y educación para la inclusión social*, 11, 325-340.
- Winnicott, D. W. (1971). *Realidad y juego*. Barcelona: Gedisa.
- Winnicott, D. W. (2012). *La naturaleza humana*. Buenos Aires: Paidós.

